

ISSN 2226-3209 (Print),
ISSN 2409-0506 (Online)

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

MINISTRY OF CULTURE OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF MANAGERIAL STAFF OF CULTURE AND ARTS

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ

АКАДЕМІЇ

КЕРІВНИХ

КАДРІВ

КУЛЬТУРИ

І МИСТЕЦТВ

NATIONAL
ACADEMY OF
MANAGERIAL
STAFF OF
CULTURE
AND ARTS

HERALD

Щоквартальний науковий журнал
Quarterly Journal

2'2019

Київ – 2019

Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв :
наук. журнал. Київ: ТОВ ІДЕЯ-ПРИНТ, 2019. № 2. 489 с.

У щоквартальнику Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв висвітлюються актуальні питання мистецтвознавства та культурології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто прагне отримати ґрунтовні знання теоретичного і прикладного характеру.

Редакційна колегія:

Денисюк Ж.З., д.культ. (головний редактор); **Литвин С.Х.**, д.і.н., професор (заст. головного редактора); **Карпов В.В.**, д.і.н. (відповідальний секретар); **Афоніна О.С.**, д. мист., професор; **Бітасєв В.А.**, д.філос.н., професор, член-кор. НАМ України; **Вєдєнєєв Д. В.**, д.і.н., професор; **Волков С.М.**, д.культ., професор; **Герчанівська П.Е.**, д.культ., професор; **Езкуерро А.**, д.філос. (Іспанія); **Зосім О.Л.**, д. мист., доцент; **Каппелліні В.**, д.філос., професор (Італія); **Каталінік В.**, д. філос. (Хорватія); **Кайл К.**, д.філос. (Німеччина); **Кнаут М.**, д.філос., професор (Німеччина); **Льоос Х.**, д.філос., професор (Німеччина); **Овчарук О.В.**, д.культ., професор; **Пастерняк В.**, д. габілітований, професор (Польща); **Ростіролла Д.**, д.філос. (Італія); **Сапєнько Р.**, д. габілітований, професор (Польща); **Тахіаос А.Е.**, д.і.н., професор, член-кор. Афінської академії наук з літератури та мистецтва (Греція); **Хемслі Д.**, д.філос. (Великобританія); **Чернець В.Г.**, д.філос., професор; **Шванднер Г.**, д.філос., професор (Німеччина); **Штанке Г.**, д.філос., професор (Німеччина); **Шульгіна В.Д.**, д. мист., професор; **Яковлев О.В.**, д.культ., доцент.

Статті, подані до редакції журналу, рецензуються членами редакційної колегії

Затверджено:

*Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.10.2015, № 1021
як фахове видання з культурології та мистецтвознавства*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 06.11.2015 р. № 1151 є фаховим виданням зі спеціальностей: культурологія; аудіовізуальне мистецтво та виробництво; образотворче мистецтво; декоративне мистецтво, реставрація; хореографія; музичне мистецтво; сценічне мистецтво

Науковий журнал "Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв" індексується в міжнародних наукометричних базах даних: Web of Science (Emerging Sources Citation Index); EBSCO; International Impact Factor Services; Research Bible; Science Index (PIHЦ); Open Academic Journals Index; CiteFactor; Polish Scholarly Bibliography; Google Scholar; BASE; InnoSpace; Scientific Indexing Services; Journals Impact Factor; InfoBase Index; Directory of Open Access Scholarly Resources; CEEOL (Central and Eastern European Online Library); Index Copernicus

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(протокол № 11 від 28 травня 2019 р.)

За точність викладених фактів та коректність цитування відповідальність несе автор

Свідоцтво KB № 19938-9738ПР від 17.05.2013 р.

© Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв, 2019

© ТОВ ІДЕЯ-ПРИНТ 2019

УДК: 94(100)"1914/1917":[070(477-25):394.4]

Іванюк Олег Леонідович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
o.ivaniuk@kubg.edu.ua.
ORCID 0000-0001-6750-5423

КИЇВСЬКА ПРЕСА 1914-1917 РР. ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Мета дослідження полягає у висвітленні питання вшанування пам'яті загиблих у першій світовій війні через призму публікацій про заходи з її увічнення у київській пресі 1914-1917 рр. **Методологія дослідження** включає використання загальних логічних методів наукового пізнання: аналізу, синтезу, аналогії, а також спеціальних історичних дослідницьких методів: внутрішньої критики – для джерелознавчого аналізу документів, теоретичного узагальнення – для формулювання відповідних висновків. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що проведено комплексне дослідження періодичних видань Києва за період 1914-1917 рр.; висвітлено заходи імперської влади з вшанування пам'яті загиблих у Першій світовій війні. **Висновок.** Таким чином, традиційними заходами вшанування пам'яті про Першу світову війну у Києві у 1914-1917 рр. стали урочисті молебні, панахиди у храмах й на військових кладовищах, а також облаштування місць пам'яті.

Ключові слова: перша світова війна, київська преса, вшанування пам'яті, військове кладовище, «Києвлянин», «Київ», «Киевская мысль».

Іванюк Олег Леонідович, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Киевского университета имени Бориса Гринченко

Киевская пресса 1914-1917 гг. об увековечении памяти о Первой мировой войне

Цель исследования заключается в освещении вопроса чествования памяти погибших в первой мировой войне через призму публикаций о мерах по ее увековечению в киевской прессе 1914-1917 гг. **Методология исследования** включает использование общих логических методов научного познания: анализа, синтеза, аналогии, а также специальных исторических исследовательских методов: внутренней критики – для источниковедческого анализа документов, теоретического обобщения – для формулирования соответствующих выводов. **Научная новизна** статьи заключается в том, что проведено комплексное исследование периодических изданий Киева за период 1914-1917 гг.; проанализированы мероприятия организованные имперской властью и православной церковью в память о погибших в Первой мировой войне. **Вывод.** Таким образом, во время первой мировой войны, часть киевских периодических изданий, подробно освещала все мероприятия которые были связаны с увековечением памяти погибших на фронтах воинов, в частности, торжественных богослужений, молебнов, обустройство мест памяти. Это было важной составляющей имперской политики которая заключалась в героизации военного прошлого, возвеличивании побед в захватнических войнах, обосновании права на аннексии и оккупацию, воспитании уважительного отношения к царю и институтам имперской власти.

Ключевые слова: первая мировая война, киевская пресса, увековечивание памяти, военное кладбище, «Києвлянин», «Київ», «Киевская мысль».

Ivaniuk Oleh, PhD, Borys Grinchenko Kyiv University, Faculty of History and Philosophy, Chair of Ukrainian History, Docent
Kyiv press 1914-1917. On immortalizing the memory of the First World War

The purpose of the article is to highlight the issues of honoring the memory of the victims in the First World War through the prism of publications about measures to perpetuate it in the Kiev press of 1914-1917. **The methodology** of the study includes the use of general logical methods of scientific knowledge: analysis, synthesis, analogy, as well as special historical research methods: internal critique – for source study analysis of documents, theoretical generalization – for formulating relevant conclusions. **The scientific novelty** of the article is that a comprehensive study of periodicals of Kyiv for the period 1914-1917 was conducted; The measures of the imperial authorities on perpetuating the memory of the victims in the First World War were highlighted. **Conclusion.** Thus, during the First World War, part of the Kiev periodicals, elucidated in detail all the measures that were related to the perpetuation of the memory of the soldiers who died on the fronts - solemn worships, prayer services, and the arrangement of places of memory in particular. This was an important part of imperial policy, which consisted in the heroization of the military past, the exaltation of victories in invasive wars, the justification of the right to annexation and occupation, the upbringing of a respectful attitude to the king and imperial power institutions.

Key words: First World War, Kiev press, commemoration, military cemetery.

Актуальність теми дослідження. Перша світова війна є важливою віхою в історії України, оскільки внаслідок цього збройного конфлікту стався крах обох імперій, під владою яких перебувала українська нація, – Російської й Австро-Угорської, а на їхніх руїнах постала модерна українська державність. Водночас, Перша світова війна залишила по собі цінний соціально-гуманітарний досвід – організацію допомоги пораненим, біженцям, вдовам і сиротам, і зрештою увічнення пам'яті загиблих воїнів.

Стан наукової розробки проблеми. Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали іноземні вчені: М. Альбваск, Ф. Артог, А. Ассман, А. Бергсон, Дж. Верч. В Україні питанням історичної пам'яті присвячені наукові праці І. Гирича, Я. Грицака, Г. Касьянова, Ю. Шаповала, Н. Яковенко та ін. Проблему вшанування пам'яті загиблих у першій світовій війні у Києві, частково висвітлювали: І. Абрамова [1], В. Грінченко [5], М. Кальницький [8], В. Нитка [13] та ін. Автори приділили увагу Звіринському військовому кладовищу у Києві й храму який споруджувався там, на честь загиблих у Першій світовій війні.

Виклад основного матеріалу. З початком Першої світової війни Російська імперія активізувала зусилля щодо реалізації політики пам'яті у національних окраїнах. Упродовж 1914-1917 рр. у Києві, спільно, державою і православною церквою, було організовано систему заходів з вшанування загиблих на

фронтах, героїзації й глорифікації імперського війська. Значна увага була приділена їм тогочасною київською пресою, зокрема газетами «Киевлянин», «Киев», «Киевская мысль».

Першою подією, з якою пов'язувалися заходи з увічнення пам'яті, стала Галицька битва. Її результатами були значна кількість загиблих і захоплення російськими військами частини Західноукраїнських земель. У неділю, 21 вересня 1914 р., о 14 годині, за благословенням митрополита Київського й Галицького Флавіана, на Аскольдовій могилі у Києві розпочалася панахида за протоієреєм Іваном Григоровичем Наумовичем і загиблих за звільнення Галичини. Її відслужив уманський єпископ Дмитрій. Постать І.Г. Наумовича – обрано не випадково. Його життя і діяльність були пов'язані із Галичиною. Це відомий громадський діяч і письменник, засновник газети «Руська Рада» й журналу «Наука», один з провідників галицького москвофільства. На тлі розгортання військових дій, було ідеологічно важливо акцентувати увагу на тому, що він переслідувався австрійською владою. А саме, у 1882 р. його було засуджено до восьми місяців ув'язнення за державну зраду і відлучено від церкви за прихильність до православ'я. Згодом І.Г. Наумович емігрував до Києва де був єпархіальним священиком і служив на Борщагівці. У 1894 р. слов'янське благодійне товариство поставило йому пам'ятник на місці поховання на Аскольдовій могилі [14, 3].

Надалі такі заходи стали традиційними й масовими. 19 квітня (проводі) 1916 р. в усіх церквах міста, було проведено поминання загиблих воїнів. О 17-тій годині на міських кладовищах відбулися панахиди за участю духовенства і об'єднаних хорів. Їх відслужили: єпископ київський Василій – на Байковому, єпископ уманський, Дмитрій – на Лук'янівському, єпископ Черкаський, Назарій – на Звіринецькому [11, 2]. Пересічні, зазвичай, поминання після Великодня, завдяки митрополиту Володимиру, перетворилися на урочистості. Особливо багато киян зібралося на Байковому кладовищі. Перед службою єпископ київський Василій виголосив промову, яку розпочав так: «Ми зібралися до молитви за наших братів-воїнів на місці їх вічного спочинку. Дорогі могили! Незабутні могили! Не заросте до них народна стежка; серце руське завжди тут буде битися із священним побожним трепетом. Тут спочивають наші диво-богатири, які душу свою поклали за нас...»¹ [15, 2].

Окрім богослужінь, традиційним засобом вшанування, стало спорудження храмів і меморіалів, тобто облаштування місць пам'яті. Так, газета «Киевлянин» повідомляла, що черкаські повітові земські збори внесли до кошторису на 1916 р. 1000 руб. на спорудження у м. Черкасах пам'ятника імені жертв війни. Таку ж суму передбачалося виділити у 1917 р. на облаштування подібного монументу у м. Сміла (Черкащина) [10, 3].

Однією з найбільш помітних подій у житті Києва стало будівництво храму-пам'ятника на честь загиблих у першій світовій війні на Звіринецькому Братському військовому кладовищі. Облаштування спеціальних військових кладовищ у Російській імперії розпочалося у 1888 р. за наказом царя Олександра III. Питання активізувалося у зв'язку із російсько-японською війною 1904-1905 рр. і особливо з початком першої світової війни. У 1914 р. начальник Київського військово-окружного санітарного управління звернувся до київського міського голови з клопотанням про відведення земельної ділянки для поховання нижчих військових чинів що померли у лікувальних закладах Києва. Разом з тим, Олександрійський комітет опікунства над пораненими звернувся до імператора Миколи II з пропозицією ховати загиблих і померлих воїнів на окремому Братському кладовищі [3, 24]. Результатом стало ухвалення Київською міською думою рішення про організацію Братських кладовищ на цвинтарях міста. Згодом, його було змінено, й для Братського військового кладовища було виокремлено ділянку на Звиринці [8, 234]. Станом на 1915 р. вона вже була заповнена. У червні 1915 р. наглядчав лаврських лікарень повідомляв, що на Братському кладовищі вже поховано 90 померлих. Подальше облаштування могил мало проводитися на новій, відведеній на початку 1915 р., ділянці поблизу Свято-Троїцького монастиря. Пресою зафіксовано, що нове кладовище було засноване за ініціативою командуючого армією Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанта М.І. Іванова. За облаштування відповідав головний інспектор лікувальних закладів Київського військового округу генерал-майор С.О. Добронравов. Кладовище розміщувалося терасами на схилах пагорбу з південно-західного боку Троїцького монастиря, з видом на Дніпро й Лівий берег. На некрополі передбачалося поховання військових усіх національностей і віровизнань, які загинули під час бойових дій.

6 травня 1916 р., у день народження імператора, відбулося освячення місця храму-пам'ятника. Розпочалася подія хресною ходою від Йонівського монастиря. Із захопленням її описувала газета «Киевлянин»: «Виблизкують хоругви на темному фоні одягу ченців, рясніють форми військових частин, лунає стрункий спів, снують прочани й глядачі. Нарешті війська стають у каре на високому пагорбі Братського кладовища, духовенство здійснює богослужіння» [18, 2]. У червні цього ж року відбулись урочисті закладини храму. Газета «Київ» повідомляла містян: «У неділю, 12 цього червня, о 2-й годині дня, урочистим архієрейським богослужінням будуть здійснені закладини храму-пам'ятника на облаштованому братському військовому кладовищі для поховання офіцерів і солдат, учасників теперішньої великої вітчизняної війни, на Печерську, Звіринець, поблизу Св. Троїцького монастиря. До початку урочистостей до місця закладин буде здійснено хресну ходу із Св. Троїцького монастиря о 1-й г. дня» [6, 3-4].

¹ Тут і надалі, автор подає адаптований український переклад джерел з російської мови.

До урочистостей було залучено війська київського гарнізону. Київський комендант генерал-лейтенант П.В. Медер видав наказ: «12-го цього червня, о 2-й годині дня, відбудеться урочисте закладення храму пам'ятника на облаштованому братському військовому цвинтарі у Височайшій присутності Її Імператорської Величності Государині Імператриці Марії Федорівни. Головний начальник округу наказав запросити на урочистості увічнення пам'яті звитязних синів Росії, що у битвах життя своє склали за Віру, Царя й Батьківщину у теперішній великій вітчизняній війні, генералів, штаб і обер-офіцерів, лікарів і військових чиновників усіх військових частин, штабів, управлінь, установ і закладів гарнізону.

Усім вище зазначеним частинам гарнізону призначити на ці урочистості команди від кожної не більш ніж 30 нижніх чинів при офіцерах, де можливо, і вислати на той самий час хори музики у повному складі від 1-ої гірської запасної батареї, 2-го запасного телеграфного батальйону і запасного понтонного батальйону, яким бути на місці на 1-шу годину дня. Форма одягу: літня військового часу (із стрічками й орденами). Нижні чини мають бути одягнені однаково у літню форму» [16, 4].

Розлогий опис процесу закладин розмістила на своїх шпальтах газета «Киевская мысль». Видання фіксувало що хресний хід розпочався від Свято-Троїцького монастиря. У процесі й урочистостях брали участь головний священик Південно-Західного фронту протоієрей В. Гріфцов, протопресвітер Г. Шавельський, єпископ Канівський – Василій, єпископ Чигиринський – Никодим, єпископ Уманський – Дмитрій, музичні оркестри, військові підрозділи, вихованці військових навчальних закладів й дитячих притулків. На місці закладин було збудовано спеціальний павільйон. Тут знаходилися головний начальник Київського військового округу генерал-лейтенант М. Ходорович, комендант Києва генерал-лейтенант М.В. Мадер, міський голова Ф.С. Бурчак, голова губернської земської управи М. Суковкин, консули союзних держав, делегації від римо-католицької, лютеранської, іудейської, караїмської церков. О 14.00. на Братське кладовище прибула імператриця Марія Федорівна у супроводі графині З.Г. Менгден, обер-гофмейстер князь Г.Д. Шервашидзе, генерал-майор князь С. Долгоруков. Після цього було здійснено закладини [9].

Наступного дня, київські газети ще раз звернули увагу містян на важливість події. Так, газета «Київ» сповіщала: «Учора, за Найсвітлішої присутності Її Імператорської Величності Государині Імператриці Марії Федорівни, відбулися урочисті закладини храму-пам'ятника на облаштованому братському військовому кладовищі, поблизу Свято-Троїцького монастиря. На урочистостях були присутні уся вища військова й цивільна влада міста Києва» [7, 4].

Важливість події, також, демонстрував обмін вітальними телеграмами між місцевим військовим керівництвом і царем Миколою II. Генерал-ад'ютант М.І. Іванов, генерал-від-інфантерії О.О. Маврін, протопресвітер Г. Шавельський сповіщали: «Щасливі доповіді Вашій Імператорській Величності, що сього 12-го червня, у присутності Найяснішої Матері Вашої, Государині Імператриці Марії Федорівни, за численного скупчення народу, на облаштованому у Києві Братському військовому кладовищі здійснено закладини храму-пам'ятнику звитязним синам Ваших армій, які склали життя своє на полі битви за обожнюваного Царя, Віру й Батьківщину. Духовні, військові й цивільні чини, війська і громадяни Києва, які зібралися на урочистості, щиросердно молилися Господу Богу, щоб подав Він Вашій Імператорській Величності й усій Вашій Найяснішій Родині здоров'я й благоденство, звитязним військам, які спрямовуються Вашою Величністю, повну перемогу над ворогом! Державі Вашій славу й вічне процвітання, усіх громадян землі нашої у душі й міцності героїв виховати» [2, 4].

Упродовж війни, відбувалися, також, заходи які вшановували пам'ять окремих героїв. Так, 7 червня 1916 р., під головуванням І. Дьякова, відбулося засідання комітету з увічнення пам'яті загиблого військового льотчика, штабс-капітана П. Нестерова. Ним було прийнято рішення про необхідність спорудження пам'ятника, який мав розташовуватися у міському сквері на вул. Столипінській між будівлями вищих жіночих курсів і Імператорського технічного товариства. За для реалізації проекту необхідно було звернутися до міської думи щодо виділення земельної ділянки, й великого князя Олександра Михайловича щодо виділення 100-150 пудів міді з австрійських трофейних гармат для відлиття пам'ятника. Відбір ескізів і розробка умов конкурсу покладалося на Київське художнє училище [17, 2].

Своєрідним увічненням пам'яті стало, також, створення реєстрів вояків які за бойову звитязу отримали державні нагороди. Так, у 1915 р., київська преса звернула увагу на укладення «Капітулу російських орденів». Газета «Киевлянин» вказувала: «Капітул російських орденів закінчує укладення звіту про героїв теперішньої війни і здійснені ними подвиги на усіх фронтах і морях за 1915 р». У книгу георгіївських кавалерів було внесено імена 493 осіб [4, 3].

Зрештою, у 1916 р. для координації зусиль держави, церкви й громадськості, з вшанування пам'яті, у Києві було відкрито місцеве відділення Загальноросійського товариства пам'яті воїнів російської армії, які загинули під час війни з Німеччиною, Австрією й Туреччиною у 1914-1916 рр. [12, 2].

Висновки. Таким чином, упродовж першої світової війни, частина київських періодичних видань, докладно висвітлювала усі заходи які були пов'язані з увічненням пам'яті загиблих на фронтах воїнів, зокрема, урочистих богослужінь, молебнів, облаштування місць пам'яті. Це було важливою складовою імперської політики яка полягала у героїзації військового минулого, возвеличенні перемог у загарбницьких війнах, обґрунтуванні права на анексії й окупацію, вихованні шанобливого ставлення до царя й імперських владних інституцій.

Література

1. Абрамова І. Храм-пам'ятник на Звіринці. *Відлуння віків*. № 1 (11). С. 26-30.
2. Высочайшая телеграмма. *Київ*. 1916. № 872. С. 4.
3. Галайба В. Храм-памятка на Звіринці. *Україна*. 2000. № 3. С. 24.
4. Герои великой войны. *Киевлянин*. 1916. № 1. С. 3.
5. Грінченко В. Увічнення пам'яті полеглих у Першій світовій війні в російській церковній архітектурі. *Наукові записки КДПУ Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 102-107.
6. Закладка храма-памятника. *Київ*. 1916. № 868. С. 3-4.
7. Закладка храма-памятника. *Київ*. 1916. № 871. С. 4.
8. Кальницький М. Б. Храмы Киева. Київ, 2011. 296 с.
9. *Киевская мысль*. 1916. 13 червня.
10. Местные известия. *Киевлянин*. 1916. № 8. С. 3.
11. Местные известия. *Киевлянин*. 1916. № 105. С. 2.
12. Местное отделение общества памяти воинов русской армии. *Киевлянин*. 1917. № 6. С. 2.
13. Нитка В. Увічнати пам'ять полеглих воїнів Першої світової. *Голос України*. 2013. 22 червня.
14. Панихида по прот. И. Наумовичу и деятелях, павших за освобождение Галиции. *Киевлянин*. 1914. № 260. С. 3.
15. Поминовение усопших православных русских воинов. *Киевлянин*. 1916. № 110. С. 2.
16. Приказание войскам киевского гарнизона. *Київ*. 1916. № 869. С. 4.
17. Увековечивание памяти П. Н. Нестерова. *Киевлянин*. 1916. № 158. С. 2.
18. Фотиев Н. Память о героях. *Киевлянин*. 1916. № 127. С. 2.

References

1. Abramova I. (2009). Hram-pamyatnik na Zvirintsi. – *Temple-monument on Zvirynets. Vidlunnya vikiv, 1(11)*, 26-30. [in Ukrainian].
2. Bez avtora. (1916). Vyisochayshaya telegramma. *Kiev, 872*, 4. [in Russian].
3. Galayba V. (2000). Hram-pamyatka na Zvirintsi. – *Temple-monument on Zvirynets, Ukraina, 3*, 24. [in Ukrainian].
4. Bez avtora. (1916). Geroi velikoy voyni. *Kievlyanin, 1*, 3. [in Russian].
5. Grinchenko, V. (2014). Uvichnennya pam'yati polegly'x u Pershij svitovij vijnii v rosijs'kij cerkovnij arxitekturi. – *The immortality of the memory of the fallen in the First World War in Russian Church architecture*, Naukovi zapysky` KDFU Seriya: Istorychni nauky` Kirovograd : KDFU, 19, 102-107. [in Ukrainian].
6. Bez avtora. (1916). Zakladka hrampa-pamyatnika. *Kiev, 868*, 3-4. [in Russian].
7. Bez avtora. (1916). Zakladka hrampa-pamyatnika. *Kiev, 871*, 4. [in Russian].
8. Kalnitskiy M.B. (2011). Hrami Kiev [Temples of Kiev]. Kyiv: Vidavniy Dim Dmitra Burgo. [in Ukrainian].
9. Bez avtora. (1916). Kievskaya myisl 1916r. – 13 chervnya [in Russian].
10. Bez avtora. (1916). Mestnyie izvestiya. *Kievlyanin, 8*, 3. [in Russian].
11. Bez avtora. (1916). Mestnyie izvestiya. *Kievlyanin, 105*, 2. [in Russian].
12. Bez avtora. (1917). Mestnoe otdelenie obshchestva pamyati voinov russkoj armii. *Kievlyanin, 6*, 2. [in Russian].
13. Ny'tka V. (2013). Uvichnyat` pam'yat` polegly'x voyiniv Pershoyi svitovoyi. – *Immerse the memory of the fallen warriors of the First World War, Golos Ukrayiny*, 22 chervnya. [in Ukrainian].
14. Bez avtora. (1914). Panyhida po prot. I. Naumovichu i deyatel'nykh, pavyshih za osvobodjenie Galitsii. *Kievlyanin, 260*, 3 [in Russian].
15. Bez avtora. (1916). Pominovanie usopshih pravoslavnykh russkikh voinov. *Kievlyanin, 110*, 2. [in Russian].
16. Bez avtora. (1916). Prikazanie voyskam kievskogo garnizona. *Kiev, 869*, 4. [in Russian].
17. Bez avtora. (1916). Uvekovechivanie pamyati P.N. Nesterova. *Kievlyanin, 158*, 2. [in Russian].
18. Fotiev N. (1916). Pamyat o geroyah. – *Memory of the heroes, Kievlyanin, 127*, 2. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2019 р.